

Piotr Sobotka

Instytut Sławistyki PAN

# Czasownik

## 1. Charakterystyka ogólna

Z funkcjonalnego punktu widzenia czasowniki są jednostkami językowymi o klasyfikujących własnościach konotacyjnych identycznych z właściwościami kompletywnymi. Innymi słowy, czasowniki pełnią prymarną funkcję członu głównego zdania (por. Kuryłowicz 1949; Laskowski 1998b; Zaron 2009). Morfologicznie czasowniki są scharakteryzowane przez kategorię trybu, którą traktujemy jako hierarchicznie nadrzędną dla tej grupy leksemów, oraz kategorię czasu. Na najogólniejszym poziomie semantycznym czasowniki odnosimy do stanów, procesów, czynności i zdarzeń (por. Vendler 1957, 1967; Durst-Andersen 1992: 17–27; Bogusławski 1999). Czasowniki posiadają klasyfikujące właściwości akomodacyjne przypadku (lub szerzej: wartości nominalnej) (por. Topolińska 1998), natomiast ze względu na ich własności fleksyjne dzielą się na: czasowniki osobowe i nieosobowe (ze względu na kategorię osoby) oraz właściwe i niewłaściwe (ze względu na fleksję syntetyczną i analityczną bądź wyłącznie analityczną). Czasownikom osobowym przysługują kategorie trybu, czasu, osoby, a także liczby oraz rodzaju w wypadku form opartych na dawnym imiesłowie *-l-owym* (por. *pisze, idź* vs. *spala, będzie czytała, poszedłby*). Czasownikom nieosobowym przysługuje kategoria trybu i czasu (por. *grzmi, trzeba będzie, należałoby*). Ponadto do klasy czasowników można również zaliczyć wyrażenia nieodmienne w rodzaju *biada, huzia, trach* (por. Zaron 2009: 161).

Roman Laskowski (1998b: 60–61) wśród czasowników niewłaściwych (predykatywów) odróżnia formy nieosobowe i osobowe. Tak wydzielona grupa częściowo krzyżuje się z *czasownikami niefleksyjnymi* w opisie Stanisława Jodłowskiego (1971: 83–90) i *czasownikami niewłaściwymi* lub *nieosobowymi* wyodrębnionymi w klasyfikacji Zygmunta Salonięgo (1974ab). Predykatywy, mimo że nie są formami finitywnymi czasowników, pełnią funkcję członu głównego zdania. Jest to klasa niejednorodna tworzona przez leksemy typu: *trzeba, warto, można; widać, że\_, czuć, że\_; szkoda, że\_, wstyd, że\_, pora, żeby\_*; lecz także część przysłówków wymagających argumentu celownikowego w funkcji predykatywnej, por. *Smutno mi., Duszno tutaj*. Do grupy predykatywów osobowych należą predykatywne formy

przymiotników, którym nie przysługuje kategoria przypadka, np. *(po)winien, rad, kontent, wart, ciekaw, pełen* i in.

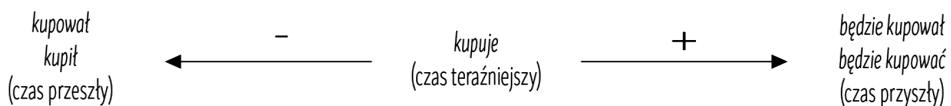
## 2. Kategorie werbalne

### 2.1. Tryb

Tryb jest kategorią fleksyjną czasownika, nominatywną, syntaktycznie niezależną i niedeterminującą, to znaczy, że czasowniki przybierają różne wartości kategorii trybu (odmieniają się według tej kategorii), a wartości fleksji nie zależą od otoczenia składniowego czasowników i nie wyznaczają one w wypowiedzeniu żadnej formy gramatycznej leksemu składniowo związanego z czasownikiem. Za pomocą kategorii trybu wyrażana jest modalność, to znaczy ustosunkowanie mówiącego do treści wypowiedzenia. Tryb w języku polskim umożliwia wyrażanie: modalności deontycznej (wolicjonalnej) – tryb rozkazujący, i modalności epistemicznej (prawdziwościowej) – tryb przypuszczający. Tryb oznajmujący jest podwójnie nienacechowanym członem opozycji, wskaźnikiem modalności neutralnej.

### 2.2. Czas

Kategoria czasu jest nominatywna, syntaktycznie niezależna i niedeterminująca. Jest to kategoria deiktyczna – wskazuje na relację między zdarzeniem a współrzędnymi czasowymi ustalonymi przez akt mówienia lub inny wskazany moment w rzeczywistości językowej (czas bezwzględny). Zdarzenie może być również odnoszone do czasu innego zdarzenia, stanowiącego treść zdania współwystępującego w tekście (czas względny). R. Laskowski (1998a: 177) strukturę czasów gramatycznych polszczyzny przedstawia za pomocą schematu, w którym strzałka wskazuje na człon nacechowany opozycji temporalnej, minus na zdarzenie przeszłe, równoważne z zapamiętanym, a plus na zdarzenie przyszłe, tj. oczekiwane, antycypowane:



Formy czasu gramatycznego mogą mieć znaczenia aktualne (zdarzenie rozgrywa się w określonym momencie usytuowanym na linii czasu) lub nieaktualne (zdarzenie nie jest powiązane z żadnym określonym momentem w czasie). Zdarzenie nieaktualne ma charakter habitualny (powtarzalności) lub omnitemporalny (ponadczasowy) (por. Grochowski 1972).

### 2.3. Aspekt

Kategoria aspektu na ogół traktowana jest jako klasyfikująca, można jednak wskazać argumenty przemawiające za tym, że w wypadku par aspektowych jest to kategoria fleksyjna (por. Bogusławski 2001). Ponadto ma ona charakter nominatywny, a jej wartość nie zależy od otoczenia składniowego czasownika. Ze względu na aspekt czasowniki dzielą się na dokonane i niedokonane. Istnieją dwa typy wykładników aspektu: sufiksalny, por. *zapisać – zapisywać*, oraz prefiksalny, por. *pisać – napisać*. Niektóre czasowniki nie mają

odpowiedników dokonanych (*imperfectiva tantum*), np. *móc*, *musieć*, inne zaś nie mają odpowiedników niedokonanych (*perfectiva tantum*), np. *uszczerknąć*, *uświerknąć*. Pewna grupa czasowników traktowana jest jako leksemy dwuaspektowe, np. *abdykować*. Czasowniki dokonane i niedokonane różnią się zasobem form. Czasowniki dokonane nie mają form czasu teraźniejszego, nie tworzą form czasu przyszłego złożonego, czasowniki niedokonane nie mają czasu teraźniejszego, a formy czasu przyszłego są analityczne. Ponadto od czasowników dokonanych nie tworzy się imiesłówów przymiotnikowych czynnych i przysłówkowych współczesnych, natomiast od czasowników niedokonanych nie tworzy się imiesłówów przysłówkowych uprzednich.

#### 2.4. Strona

Strona jest kategorią gramatyczną służącą do sygnalizowania różnic diatezy, czyli różnic w hierarchizacji miejsc składniowych. Za nienacechowany uznaje się taki porządek, przy którym forma będąca wykładnikiem wykonawcy czynności zajmuje pozycję podmiotu, a nazwa obiektu lub rezultatu czynności – pozycję dopełnienia, np. *Jan napisał list*. Tak zbudowane zdanie ma postać strony czynnej. Po odwróceniu hierarchii otrzymujemy zdanie w stronie biernej – pozycję w mianowniku zajmują wówczas nazwy obiektów czynności, np. *List napisany przez Jana*. Pasywizacji podlegają tylko czasowniki przechodnie, wymagające dopełnienia w bierniku lub dopełniaczu, a także te spośród czasowników wymagających dopełnienia w narzędniku, które oznaczają rządzenie, kierowanie czymś, np. *Instytut był kierowany przez dyrektora*. Konstrukcje zawierające segment *się* przedstawiają obraz bardzo zróżnicowany wewnętrznie (por. Bogusławski 1977), tylko część z nich może być uznana za układy w stronie zwrotnej, w których *się* zajmuje pozycję dopełnienia bliższego przy tożsamości wykonawcy czynności i jej obiektu, np. *Jan się skaleczył*, lub medialnej, w której obiekt czynności pozornie jest podmiotem w zdaniu (wyrażonej za pomocą strony zwrotnej), mimo iż faktycznie jest on bliższy obiektowi strony biernej, np. *Kura gotuje się na wolnym ogniu*.

#### 2.5. Osoba

Osoba jest kategorią przysługującą czasownikom i rzeczownikom oraz zaimkom osobowym (por. Topolińska 1967). Dla czasowników jest to kategoria fleksyjna, syntaktycznie zależna, wyznaczana przez podmiot zdania, niedeterminująca. Natomiast dla rzeczowników i zaimków osobowych jest to kategoria klasyfikująca, syntaktycznie niezależna, ale determinująca. Jako kategoria deiktyczna służy identyfikacji uczestników sytuacji, o której mowa w wypowiedzeniu, w relacji do uczestników aktu mowy (mówiącego i słuchacza). Pewna grupa czasowników nie odmienia się przez osoby, por. *słychać*, *świtać*, *trzeba*. Część form czasowników osobowych jest nieosobowa: bezokolicznik, bezosobnik, imiesłowy, gerundium.

### 3. Właściwości semantyczne czasowników

Semantyczne klasyfikacje polskich czasowników opierają się bądź na analizie typów sytuacji opisywanych przez czasowniki (por. Laskowski 1998a: 152–157), bądź na uwzględnieniu w charakterystyce znaczeniowej implikowanych przez czasowniki pozycji składniowych i ich funkcji (por. Zaron 2009: 52–88).

Klasyfikacja zaproponowana przez R. Laskowskiego opiera się na koncepcji Zeno Vendlera (1967) i ustaleniach poczynionych dla języka rosyjskiego przez Jelenę Paduczewą (Падучева 1996). Wyodrębnia się w niej siedem typów znaczeniowych czasowników „charakteryzujących się różnym przebiegiem sytuacji w czasie oraz typem sytuacji opisywanej przez zdanie z danym czasownikiem” (Laskowski 1998a: 153). Kryterium podziału opiera się na obecności bądź braku zmiennych sytuacji scharakteryzowanych jako dynamiczność, zmiana stanu, teliczność i kontrola:

	Stany	Zdarzenia	Czynności	Procesy	Działania	Wypadki	Akty
Dynamiczność	-	+	+	+	+	+	+
Zmiana stanu	-	-	-	+	+	+	+
Teliczność	-	-	-	+	+	-	-
Kontrola	-	-	+	-	+	-	+

za: Laskowski (1998a: 156)

Kryterium podziału przyjmowanym przez Zofię Zaron jest liczba pozycji składniowych wchodzących w określone relacje z orzeczeniem i różnice jakościowe między nimi. Odróżnia ona sześć podstawowych typów relacji z orzeczeniem czasownikowym: relację agentywną, obiektową, tematyczną, adresatywną, instrumentalną i lokatywną. Na tej podstawie wyodrębnia sześć podstawowych funkcji semantycznych pozycji składniowych, a w efekcie dwie duże klasy czasowników wraz z podklasami: klasę I tworzą orzeczenia nazywające jakości (orzeczenia stanu i stawania się), zaś klasę II tworzą orzeczenia korelacji (doznań, mentalne, woluntatywne, kontaktu, przemieszczania i robienia). Klasyfikacja Zaron nawiązuje do jej wcześniejszych ustaleń (por. Zaron 1980), a także propozycji Wallace’a Chafe’a (1970) i Andrzeja Bogusławskiego (1974), natomiast przyjęty przez nią inwentarz ról semantycznych częściowo zapożycza się z pracy Charlesa Fillmore’a (1968), częściowo zaś opiera się na funkcjach semantycznych opracowanych przez Igora Mielczuka (Мельчук 1974) i przejętych przez Jurija Apresjana (Апресян 1974).

#### 4. Właściwości syntaktyczne czasowników

Czasowniki, poza własnościami konotacyjnymi, związanymi z otwieraniem określonej liczby obligatoryjnych pozycji składniowych, charakteryzują również własności akomodacyjne, polegające, najprościej mówiąc, na przystosowywaniu się jednych wyrażen do innych ze względu na określoną kategorię gramatyczną (por. Zaron 1999: 231–232). Własności konotacji kategoriałnej czasownika są identyczne z ich własnościami zdaniotwórczymi. Czasowniki otwierają miejsce bądź miejsca składniowe dla swoich podrzędników, wymagając od rzeczowników kategorii przypadku, mianownika w relacji z gramatycznym podmiotem i przypadku zależnego od dopełnienia. Sam z kolei czasownik dostosowuje się w związku z podmiotem

do narzucanej przez niego formy osobowej, a w czasie przeszłym – rodzaju i niekiedy liczby, np. w wypadku rzeczowników *singulare lub plurale tantum*.

→ KATEGORIE GRAMATYCZNE CZASOWNIKA, ZALEŻNOŚCI SKŁADNIOWE

## Literatura

- Bogusławski, A. 1974. „Preliminaries for semantic-syntactic description of basic predicative expressions with special reference to polish verbs”. W *O predykcji. Materiały Konferencji Pracowni Budowy Gramatycznej Współczesnego Języka Polskiego IBL PAN. Zawoja 14–16 XII 1972*, red. R. Laskowski, i A. Orzechowska. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich–PAN, 39–57.
- Bogusławski, A. 1977. „Polskie «się» – słowo nie do końca poznane”. *International Review of Slavic Linguistics* 2(1): 99–124.
- Bogusławski, A. 1999. „Die slavische Aspektkorrelation und Iterativität”. W *Die grammatischen Korrelationen (Grazer Linguistische Slawistentage)*, red. B. Tošović. Graz: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz, 205–213.
- Bogusławski, A. 2001. „Pary czy wielocłony aspektowe?”. *Prace Filologiczne* 46: 69–77.
- Chafe, W.L. 1970. *Meaning and the Structure of Language*. Chicago–London: The University of Chicago Press.
- Durst-Andersen, P. 1992. *Mental grammar: Russian aspect and related issues*. Columbus, Ohio: Slavica Publishers.
- Fillmore, Ch.J. 1968. „The case for case”. W *Universals in linguistic theory*, red. E. Bach, i R.T. Harms. New York: Holt, Rinehart and Winston, 1–88.
- Grochowski, M. 1972. „Znaczenia polskiego czasownika: aktualne, potencjalne, habitualne, uniwersalne – w świetle kategoriałnego znaczenia form czasu teraźniejszego”. *Studia Semiotyczne* 3: 161–168.
- Jodłowski, S. 1971. *Studia nad częściami mowy*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Kuryłowicz, J. 1949. „Proposition et verbe”. *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego* 9: 76–79.
- Laskowski, R. 1998a. „Kategorie morfologiczne języka polskiego – charakterystyka funkcjonalna”. W *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*, red. R. Grzegorzczkova, R. Laskowski, i H. Wróbel, t. 1–2. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 151–224.
- Laskowski, R. 1998b. „Zagadnienia ogólne morfologii”. W *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*, red. R. Grzegorzczkova, R. Laskowski, i H. Wróbel, t. 1, wyd. 2 zm. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 27–86.
- Saloni, Z. 1974a. „Klasyfikacja gramatyczna leksemów polskich”. *Język Polski* 54(1): 3–13.
- Saloni, Z. 1974b. „Klasyfikacja gramatyczna leksemów polskich. Dokończenie”. *Język Polski* 54(2): 93–101.
- Topolińska, Z. 1967. „Kategoria osoby w języku polskim”. *Język Polski* 47: 88–95.
- Topolińska, Z. 1998. „Przypadek – selektywna kategoria czasownika”. *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej* 34: 291–307.
- Vendler, Z. 1957. „Verbs and Times”. *The Philosophical Review* 66(2): 143–160.
- Vendler, Z. 1967. *Linguistics in philosophy*. Ithaca–London: Cornell University Press.

- Zaron, Z. 1980. *Ze studiów nad składnią i semantyką czasownika. Polskie czasowniki z uzupełnieniem werbalnym oznaczające relację osobową z argumentem zdarzeniowym*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich–PAN.
- Zaron, Z. 1999. „Zależności różne formy. Konotacja i akomodacja”. W *Studia lingwistyczne ofiarowane profesorowi Kazimierzowi Polańskiemu na 70-lecie Jego urodzin*, red. W. Baniś, L. Bednarczuk, i S. Karolak. Katowice: Wydawnictwo UŚ, 231–244.
- Zaron, Z. 2009. *Problemy składni funkcjonalnej*. Warszawa: Wydział Polonistyki UW–BEL Studio.
- Апресян, Ю.Д. 1974. *Лексическая семантика. Синонимические средства языка. ыкатваческие S*. Москва: Наука.
- Мельчук, И.А. 1974. *Опыт теории лингвистических моделей «СМЫСЛ ↔ ТЕКСТ»*. Семантика, синтаксис. Москва: Наука.
- Падучева, Е.В. 1996. *Семантические исследования. Семантика времени и вида в русском языке. Семантика нарратива*. Москва: Школа «Языки русской культуры».